

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ В КОНФЛІКТІ З ЗАКОНОМ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

SOCIAL ASSISTANCE TO MINORS IN CONFLICT WITH THE LAW (SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES)

Пальченкова В.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національний університет «Запорізька політехніка»

Досліджено історико-правовий досвід соціальної підтримки неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті з законом, з боку держави, суспільства та приватних осіб. На основі джерел, що містяться у відомчому журналі «Тюремний вісник» (1893–1917) проведено реконструкцію становлення та розвитку виправних установ для неповнолітніх, землеробських колоній і ремісничих притулків, в українських губерніях Російської імперії. Окреслено причини створення притулків, їх структуру; умови утримання, навчання і роботи вихованців. Основну увагу приділено поділу виправних закладів, що існували, за типами, а також підставам їхнього створення; зроблено висновок, що на початку XX століття в Україні сформувалася система виправних притулків, які поряд із виконанням покарань щодо неповнолітніх правопорушників виконували дуже важливу для суспільства функцію – соціальної підтримки занедбаних, злиденних і покинутих дітей. З'ясовано джерела фінансування соціальної підтримки неповнолітніх та основні засоби, що застосовувалися для досягнення поставлених цілей. Історичний досвід вказує, що фінансування заходів соціальної допомоги неповнолітнім, які знаходяться в конфлікті з законом повинно відбуватися за рахунок спільних зусиль держави та суспільства, причому держава бере на себе більш серйозні витрати в цій сфері саме в складні періоди її існування. Пріоритетним напрямком соціальної підтримки повинно стати не матеріальне забезпечення неповнолітніх правопорушників (хоча, без сумніву, це важлива складова), а надання, в першу чергу, професійної освіти та гарантій працевлаштування. Визначено значення такої підтримки у справі перевиховання і запобіжного впливу на вже засуджених і потенційних правопорушників, які не досягли повноліття. Дана оцінка ефективності соціальної допомоги. Матеріали дослідження свідчать про позитивні наслідки заміни тюремного ув'язнення для малолітніх злочинців направленням їх до виправних притулків і колоній. Зроблено висновок, що реалізована наприкінці XIX століття ідея заміни тюремного ув'язнення для малолітніх злочинців скеруванням їх у виправний притулок стала позитивним знаменням часу.

Ключові слова: соціальна підтримка, неповнолітні правопорушники, виправні установи, освіта, працевлаштування, медична допомога.

The article examines the historical and legal experience of social assistance to minors in conflict with the law by the state, society and individuals. Based on the sources found in the departmental journal «Tiuremnyi Visnyk» (Prison Bulletin; 1893–1917), the author reconstructs the establishment and development of juvenile correctional institutions, agricultural colonies, and craft shelters in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The reasons for the establishment of shelters, their structure, and the conditions of housing, education, and work of the minors are outlined. The main attention is paid to the classification of existed correctional institutions by type, as well as the grounds for their establishment; it is concluded that in the early XX century, a system of correctional shelters was formed in Ukraine, which, along with the enforcement of sentences against juvenile offenders, performed a very important function for society such as social assistance to neglected, poor and abandoned children. The sources of funding for social assistance to minors and the main means used to achieve the goals are identified. Historical experience shows that funding for social assistance measures for minors in conflict with the law should be provided through joint efforts of the state and society, with the state assuming more serious expenditures in this area precisely in difficult periods of its existence. The priority area of social assistance should not be financial support for juvenile offenders (although this is undoubtedly an important component), but first of all, the provision of vocational education and employment guarantees. The significance of such assistance in rehabilitation and preventive impact on already convicted and potential juvenile offenders is determined. The article assesses the effectiveness of social assistance. The study shows positive consequences of replacing prison sentences for juvenile offenders with detention in correctional shelters and colonies. The author concludes that the idea of replacing imprisonment for juvenile offenders with detention in a correctional shelter, which was implemented in the late XIX century, was a positive sign of the times.

Key words: social assistance, juvenile offenders, correctional institutions, education, employment, medical care.

Постановка проблеми. Соціальна підтримка нужденних у будь які часи відображала сильні духовні сторони людського буття і є однією з домінуючих потреб сьогодення, можна говорити, що рівень розвитку суспільства визначається його ставленням до незахищених верств населення, у нашому випадку до неповнолітніх, які потрапили у скрутні життєві обставини. До 24 лютого 2022 р. в Україні активно відбувалися процеси впровадження багатосуб'єктної системи соціального захисту цієї категорії населення державою. Але війна загострює будь які існуючі проблеми, сьогодні голосно говорять про злочини проти дітей, саме вони є найбеззахиснішими, проте, воєнні дії впливають й на поведінку самих неповнолітніх, те як вони будуть реагувати на складні життєві обставини. Аналізуючи статистику Офісу Генерального прокурора України, бачимо зниження кількості вчинених дітьми та неповнолітніми кримінальних правопорушень за останні 4,5 роки, а саме, січень-грудень 2020 р. – 2983, 2021 р. – 2649, 2022 р. – 1369, 2023 р. – 1752, січень-квітень 2024 – 337 [1]. Такі цифри в мирний час могло б лише порадувати, але насправді що криється за цим зменшен-

ням, які його причини? Відповіді на ці питання залишаються відкритими.

Крім того, історичний досвід свідчить про протилежні тенденції. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, у тому числі й на території українських губерній, було зафіксовано значне збільшення дитячої та підліткової злочинності. Економічні та суспільно-політичні зміни в житті держави, що відбулися після скасування кріпацтва, знайшли своє відображення в кримінальному праві, що було пов'язано з появою такого негативного явища як професійна злочинність неповнолітніх. Малолітні злочинці давали до 75% загального рецидиву. Тому дослідження стану та масштабу феномена піклування про неповнолітніх у переломні епохи, у період соціальних катаклізмів та воєн, є вельми актуальним і значущим для сьогодення України.

Стан дослідження проблеми. Розвитку системи закладів ювенальної юстиції та соціальної підтримки з її боку неповнолітніх присвячено низку окремих досліджень. Серед найбільш ранніх можна назвати роботи професорів Київського та Новоросійського університетів

О. Ф. Кістяківського «Молоді злочинці та установи для їх виправлення» та О. М. Богдановського «Молоді злочинці». Сучасні дослідники в основному приділяють вивченню загальних питань кримінальної політики стосовно злочинності неповнолітніх. Історичним аспектам становлення та розвитку системи органів і установ та правовим засобам із попередження злочинності неповнолітніх присвячені наукові статті І. О. Староженко, Я. П. Мальованої [2]. Необхідно звернути увагу на роботу Харківського історика О. В. Кравченко, дисертаційне дослідження якої присвячено вивченню історичного досвіду соціальної допомоги неповнолітнім та дітям, зокрема з боку пенітенціарних установ [3]. Основним джерелом для дослідження особливостей соціальної допомоги неповнолітнім, які знаходяться в конфлікті з законом стали, в першу чергу, матеріали відомчого журналу «Тюремний вісник», на сторінках якого з 1893 по 1917 р. порушувалися питання дитячої злочинності, системи покарань для малолітніх злочинців та їх соціальної підтримки.

Метою статті є вивчення історико-правового досвіду соціальної підтримки неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті з законом

Виклад основного матеріалу дослідження. З причин, що призвели до зростання злочинності серед неповнолітніх, як і в наші дні, вирізняють нестабільність у суспільстві, деформацію соціальних інститутів, спотворення в системі цінностей і недостатнє виховання як з боку суспільства, так і з боку батьків: «дитяча злочинність значною мірою має заразне походження». Вільному перенесенню «зарази» надзвичайно сприяє недостатність нагляду з боку старших і недостатній авторитет останніх, нерозуміння завдань виховання, а нерідко й невисокий моральний рівень цих старших», говорилося на Першому з'їзді представників виправних установ для неповнолітніх, що проходив у 1882 р.

20 листопада 1864 р. у Російській імперії було прийнято Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, який визначив, що в «місцевостях, де будуть засновані виправні притулки, неповнолітні віком від 10 до 17 років, замість ув'язнення в тюрмі, можуть бути відправлені до зазначених притулків на термін, визначений мировим суддею, але з тим, щоб залишати їх там до досягнення вісімнадцятирічного віку ...» (ст. 6. гл. 1). Згідно з законом виправні притулки визначалися «богоугодними» (суч. благодійними) й загальнокорисними установами, основною метою яких повинно було стати в першу чергу моральне виправлення неповнолітніх, які віддавалися до цих закладів на перевиховання на підставі вироків мирових суддів. Таким чином, Закон уперше визнав необхідність застосування до неповнолітніх принципу виправлення, хоча це більше стосувалося теорії законодавства, ніж практики. Відомчий журнал «Тюремний вісник» у грудневому номері за 1896 р. писав, що на момент прийняття закону 90 відсотків від усієї кількості дітей залишаються у в'язниці для дорослих або на вулиці «у лещатах злиднів та пороку».

До практичної реалізації ідеї запобігання злочинності неповнолітніх шляхом їх виховання, перевиховання через засоби соціальної підтримки перейшли через кілька років. 5 грудня 1866 р. було прийнято закон «Про виправні притулки», яким створено правову основу формування системи установ для утримання неповнолітніх правопорушників. Це був перший значний крок до практичного здійснення того, що теоретично було визнано необхідним за два роки до цього. Положення закону вперше містили заклик до суспільства засновувати виправні установи для неповнолітніх правопорушників. У законі уряд не відмовлявся від створення державних виправних притулків, але разом з тим звертався до земських та міських громад, приватних осіб прийняти участь у їх заснуванні. «Закликаються, – сказано в законі, – до заснування таких бого-

угодних і загальнокорисних установ земства, товариства й духовні установи, рівно як і приватні особи». Отже, заснування виправних установ допускалося як урядом, так і земствами, церквою, громадськими організаціями, приватними особами. Тим самим держава намагалася передати основні повноваження в цій сфері громадським структурам суспільства.

Причому з метою заохочення приватної ініціативи закон надавав таким установам наступні пільги: нерухоме майно яке належить притулку або набувається для нього звільнялося від усіляких зборів на користь держави; надавалося право розігрувати благодійну лотерею на суму до 3 тис. крб. кожному притулку щорічно; держава виділяла в користування вільні земельні наділи для землеробських притулків; Товариство піклувальне про тюрми зобов'язувалося на кожного неповнолітнього виділяти щомісяця гроші в кількості, необхідній для прогонування й придбання одягу як для дорослих засуджених. Хоча такі пільги й були суттєвими, більшість практиків і теоретиків сходилися в думці, що вони не є достатніми. О. Ф. Кістяківський писав: «Яким би значними не був розвиток приватної благодійності, але остання ніколи не зможе виконати такого великого завдання, як виправлення малолітніх злочинців, без суттєвої допомоги державі». Науковець, обгрунтовуючи свої тези, наводить приклад Англії, де в 1871 р. приватні виправні установи на 2/3 фінансувалися за державні кошти.

Приватні притулки могли бути засновані лише з офіційного дозволу міністра внутрішніх справ, який після узгодження з міністром юстиції, затверджував Положення для кожного такого притулку окремо. Відповідно, такі установи перебували в підпорядкуванні: міністра внутрішніх справ, з 1879 р., після утворення Головного тюремного управління (ГТУ), – цього відомства, а з 1895 р. – Міністерства юстиції, на місцях контроль за установами для неповнолітніх правопорушників здійснювали губернатори. З цієї ж метою виправні установи були зобов'язані щорічно надавати звіт про діяльність та стан закладу, огляди яких періодично друкувалися у журналі «Тюремний вісник».

Відкриття виправних притулків припало на 1870–90-ті рр. Першою в українських губерніях, 18 грудня 1871 р. відкрилася спеціальна громадська організація для виправлення малолітніх злочинців – Харківське товариство виправних притулків, пізніше – Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, статут якого було затверджено 17 липня 1874 р. Ці товариства започаткували діяльність Рубежівської (Київської) землеробсько-ремісницької колонії для неповнолітніх злочинців недалеко від Києва (30 серпня 1876 р.) та Харківського виправного притулку для малолітніх злочинців та безпритульних дітей у с. Дергачі (24 травня 1881 р.). Причому у Харківській губернії спочатку планувалося заснувати притулок у повітовому місті Суми, про це згадує порівняльний огляд Звітів притулків (Тюремний вісник. Квітень. 1910), однак віддаленість від губернського міста та відсутність коштів не призвели до позитивного результату.

Законодавець, видаючи закони, стосовно участі суспільства у виправленні молодих правопорушників, сподівався, що ця справа приверне до себе пильну увагу громадськості та приватну благодійність. І ці сподівання не залишилися марними. Так, на початковому етапі, приватна благодійність гучними фактами доводила надзвичайну бажаність своєї участі в справі соціальної підтримки дітей, які потрапляли на злочинний шлях. Проте, з часом, як ми бачимо зі звітів товариств, така ініціатива поступово згасає, що призводить до скрутної фінансової ситуації, в якій опиняються притулки та колонії. Вивчаючи склад товариств землеробських колоній й ремісничих притулків для неповнолітніх на території українських губерній, придивляючись до імен благодійників, стежачи за діяльністю

осіб, які брали участь у їх житті, не можна не дійти висновку, що справа виправлення малолітніх злочинців на межі XIX – XX ст. привертала до себе увагу інтелігентної частини суспільства, а особи вищих урядових кіл виражали їй співчуття і, що завдяки цьому факту вона набула значення важливої сфери суспільного життя.

Так, у діяльності Київського товариства брали жваву участь колишній київський генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков, якому Київська Рубежівська колонія була багато чим зобов'язана, безпосереднім ініціатором створення цієї колонії став відомий в українських колах Київський віце-губернатор Л. О. Мілорадович, безпосередньо управляв колонією педагог, колишній вчитель гімназії А. Д. Ушинський. Одним з активних учасників, почесним членом товариства був І. Т. Трофімов, відомий юрист та громадський діяч, учасник з'їздів представників виправних установ для малолітніх від Київської губернії. Активно підтримував колонію відомий український підприємець М. А. Терещенко [4, с. 87]. Очевидно, цей перелік не можна вважати повним без прізвища відомого юриста, адвоката, публіциста, постійного учасника з'їздів представників виправних установ для малолітніх та міжнародних пенітенціарних конгресів О. С. Гольденвейзера.

З самого початку активну участь у справі створення та розвитку установ для виправлення малолітніх злочинців брали представники науки. Так, Харківський комітет товариства очолювали два поважних професори – В. А. Кочетов, який керував кафедрою сільського господарства в університеті та професор, автор численних публікацій із кримінального права, відомий захисник на гучних процесах наприкінці XIX ст. Л. Є. Владимиров. Сучасний історик О. В. Кравченко, дослідивши фонди Харківського державного архіву називає низку прізвищ відомих у юристів та громадських діячів міста, які були почесними та дійсними членами Харківського товариства виправних притулків, серед них, Є. С. Гордієнко, А. М. Стоянов, Д. М. Деларю, М. М. Бекетов, прот. І. Л. Чіжєрський, І. А. Устинов, О. М. Яблонський, В. А. Франковський, І. П. Щелков, Х. Д. Алчевська, К. І. Велітченко, І. О. Рубінштейн, В. І. Пашенко-Тряпкін, О. К. Алчевський, Л. Л. Гіршман, Д. І. Данилевський, Д. А. Дріль, О. Ф. Селіванов, К. П. Уткін [5].

Незважаючи на позитивні зрушення, у цілому, відкриття установ для виправлення малолітніх правопорушників як у Російській імперії, так і в українських губерніях, просувалося дуже повільно. У 1878 р. О. Ф. Кістяківський відмічав, що за дванадцять років засновано «усього-на-всього вісім установ та тричотири в проекті, дуже незначна кількість для держави з 80-ма мільйонами населення». Науковець стояв на тих позиціях, що створення виправних установ є справою загальнодержавною, а не реалізацією ідеалів про гуманізм та задоволенням приватних інтересів окремих осіб. Він наголошував, що законодавець небезпідставно сподівався на громадську благодійність, сподівання його виправдалися, саме приватній ініціативі належить створення перших виправних установ, але вважати, що справа виправлення неповнолітніх правопорушників може здійснюватися лише силами громадськості без участі та значних затрат із боку держави, безпідставно як для Російської імперії, так і інших країн. Розміри приватної благодійності О. Ф. Кістяківський ставить у пряму залежність від економічної ситуації в державі, наводячи приклад по Рубежівській колонії, яка в перші роки свого існування збирала значні кошти шляхом приватної благодійності, а в 1877 р., коли економічна криза охопила цукрову промисловість, головну в даному регіоні, розмір пожертв значно скоротився. Сподіватися лише на громадськість у такій важливій справі навряд чи є доцільним, робить висновок О. Ф. Кістяківський.

Попри всі труднощі, у 1880–90-х рр. в українських губерніях було засновано 9 відповідних товариств. Сімферопольське товариство виправних притулків у Таврійській губернії було відкрито в 1882 р., а виправний притулок для неповнолітніх злочинців заснований 3 червня 1890 р. у с. Сарайли-Кіят Сімферопольського повіту й отримав назву Таврійського.

У 1886 р. було затверджено статут і почало свою діяльність Одеське товариство виправних притулків для неповнолітніх. Цікаві відомості про особливості відкриття та організацію роби притулку наводить М. В. Шимановський, безпосередній свідок і учасник цієї події. Зокрема, він вказує, що ще в 1870 р. професор О. М. Богдановський як гласний Одеської міської думи у проекті виправного притулку запропонував заохочувати до цієї діяльності передовсім офіційних осіб, а приватним благодійникам у проекті відводилася другорядна роль, обов'язок сплачувати внески, а не брати участь у реальній справі. Саме в такому підході М. В. Шимановський вбачав невдачу в заснуванні Одеського притулку для неповнолітніх злочинців на початку 1870-х рр., він пише, що «зовсім інакше пішли справи там, де на чолі товариств на перший план були поставлені особи, які відчували в собі покликання, готові присвятити себе святій справі, – перевихованню малолітніх злочинців».

За різними відомостями в 1891 р. (1895 р.) відкрився товариство землеробських колоній і ремісничих притулків у Полтаві, але відповідна землеробська колонія була відкрита лише в 1899 р. (1901 р.) [6]. Окрім цього, в Полтавській губернії було здійснено спробу відкрити виправний заклад для неповнолітніх у повітовому центрі, Кременчук, але вона виявилася невдалою.

Статут товариства виправних притулків у Волинській губернії було затверджено Міністром внутрішніх справ 9 травня 1892 р., а перші збори відбулися 30 липня цього ж року в приміщенні Волинського губернського правління. Товариством було засновано виправний притулок для неповнолітніх у с. Тригір'я Житомирського повіту на території Тригірського чоловічого монастиря [7, с. 38]. У поданому звіті притулку за 1898–1899 р. р. містися склад вихованців в залежності від їх віросповідання, з 14 підопічних лише 4 були православної віри, 6 євреїв, 3 католика та 1 лютеранин, що свідчить про релігійну толерантність, принаймні у ставленні до неповнолітніх. 2 червня 1897 р. в Російській імперії було ухвалено Закон «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх і законоположення про їхню караність». Як один із заходів покарання було запроваджено право передавати неповнолітніх до монастирів їхнього віросповідання, у випадку відсутності виправних притулків та колоній. На думку авторів закону, православна та іновірські церкви мали достатні фінансові ресурси, щоб сприяти відновленню «ослаблених духовних і фізичних сил у всіх тих із поселенців, які містять у собі здібності бути корисними не тільки собі та сім'ї, а й суспільству». Кожна духовна консисторія була зобов'язана скласти список монастирів, у яких допускалося утримання малолітніх правопорушників. Проте, в українських губерніях норми цього закону не були реалізовані, а Тригірський чоловічий монастир був єдиним, що надав земельну ділянку та приміщення для облаштування притулку.

Статутом Катеринославського товариства виправних притулків, який також було затверджено у 1892 р., створено Олександринську землеробську колонію в 1900 р. Статут товариства землеробських колоній та ремісничих притулків Чернігівської губернії було затверджено 14 вересня 1894 р., а колонію для неповнолітніх правопорушників у с. Подусівка Чернігівського повіту було відкрито 17 жовтня 1896 р.. Товариство землеробських колоній і ремісничих притулків у Подільській губернії відкривалося в 1896 р.,

виправна колонія відповідно в 1 жовтня 1899 р. На межі XIX–XX ст. було створено ще одне, і останнє напередодні революційних подій, Херсонське товариство виправних притулків і колоній та заснований притулок, відповідно в 1894 та 1902 рр. Крім того, на початку XX ст. 24 лютого 1901 р. у Одесі було створено виховно-ремісничий притулок для дівчат. 6 вересня 1903 р. притулку було присвоєно ім'я почесного мирового судді Одеси, Степана Івановича Раллі, відомого своєю філантропічною діяльністю.

Усі притулки в українських губерніях було засновано громадськими організаціями за рахунок коштів земств, міст та приватної благодійності, державних притулків створено не було. Згідно звіту Головного тюремного управління за 1894 р. середня вартість утримання неповнолітнього в такій установі дорівнювалася 50 копійкам на добу, що відповідало вартості перебування в таких закладах Німеччини та Австрії, фінансування яких здійснювалося приватними особами та громадою, але нижче ніж у Бельгії та Франції, де фінансування відбувалося за держані кошти.

Установи для утримання неповнолітніх правопорушників мали власні статuti, що регламентували їх діяльність, як правило, вони затверджувалися Міністерством внутрішніх справ, а з 1895 р. Міністерством юстиції. У деяких з них створювалися педагогічні ради, основним призначенням яких було розроблення і практичне вирішення всіх питань, що стосувалися малолітніх правопорушників, розподіл їх по групах із урахуванням знань ними ремесла, поведінки тощо.

Соціальна підтримка вихованців притулків, в першу чергу, розумілася як навчання неповнолітніх ремеслам і заохочення їх до праці. Виправні установи намагалися інтегруватися в суспільне життя тієї місцевості, де вони знаходилися. Участь у сільськогосподарських, ремісничих і кустарних виставках дозволяла вихованцям відчувати себе причетними до загальносуспільного життя. Вони бачили визнання й схвалення своєї праці, що не могло не здійснювати свій позитивний вплив. В українських губерніях було створено два типи установ для неповнолітніх: землеробсько-ремісничья колонія змішаного типу та ремісничья притулок. Як показує практика, колонії першого типу, що працювали як ремісничья-землеробські колонії або ремісничья притулки зі школами садівництва, огородництва, бджільництва, хмільництва тощо, стали найбільш поширеними.

До питання соціальної підтримки неповнолітніх, активно залучалися священнослужителі, які забезпечували їх релігійно-моральне виховання та навчання, що пояснюється загальним укладом життя в державі, заснованому на релігійних традиціях. Усі вихованці виправних притулків зобов'язані були здобути освіту, що закріплювала ст. 8 «Положення про виправні притулки» (1866 р.). Навчанням зазвичай займалися священники і псаломщики, і тільки в рідкісних випадках – штатні викладачі. Взагалі усе життя у виправних закладах, їх структура, організувалися відповідно до правил пануючих релігійних вірувань: дотримання постів, виконання необхідних обрядів тощо. Релігійно-моральні впливи на неповнолітніх правопорушників реалізовувалися переважно шляхом читання й бесід, які проводилися щодня і мали примусити неповнолітніх правопорушників замислитись про сенс життя і викликати прагнення до самовдосконалення. Як правило, служителі культу викладали вихованцям не лише Закон Божий, а також письмо, алгебру, геометрію. Вони завідували бібліотеками виправних установ, виписували періодичні видання аполітичного характеру, спрямовані на формування в засуджених навичок, необхідних для життя на волі. Виховання осіб, які утримувалися у виправних установах для неповнолітніх, здійснювалося в різних формах. Іноді, навіть, приділялась увага фізичній культурі та військовим заняттям як засобу розвитку спритності, зміцненню волі, дисциплінованості. Після закінчення курсу

найкращих випускників визначали пансіонерами, вихованцями які перебували на утриманні Товариства. Основний принцип, на якому будувалася вся система виховання та освіти, полягав у такому: «злочинець не перестане бути ним, якщо він так чи інакше не буде пристосований до життя на волі».

Керівництво колонії або притулку, Рада і члени Товариства опікувалися також питаннями організації медичної допомоги вихованцям установ. Виходячи зі звітів колоній та притулків, що розташовувалися в українських губерніях, можемо стверджувати, що кожний з них мав постійного фельдшера та лікаря який періодично відвідував установу. У звіті Київського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків за 1898 р. містяться відомості про медико-психологічне обстеження вихованців. Цікавими видаються результати обстеження, в яких говориться, що «значна частина вихованців належить до числа фізично та психічно недорозвинутих... різко виражена слабка статура співпадає зі слабкістю розумового розвитку». Медична комісія прийшла до обґрунтованого висновку, що лише одночасний фізичний та розумовий розвиток вихованців дає підстави для виправлення неповнолітніх правопорушників (Тюремний вісник, 1900 №11).

Проте активні учасники цієї сфери суспільної діяльності, як практики, так і науковці, вже наприкінці XIX ст. відмічали все більшу пасивність суспільства стосовно долі неповнолітніх правопорушників. Так, наприклад, заснувавши Рубежівську колонію члени Київського товариства «майже залишили її без контролю й нагляду», мотивуючи віддаленістю місця розташування й неможливістю її регулярно відвідувати. Як підмітив Д. А. Тальберг, у статті «Виправні тюрми та колонії» (1882 р.) активність громадськості залежала й від керівництва товариством. Так, у 1880 р., коли частково оновився склад товариства, його робота значно активізувалася й члени комітету розробили дієву інструкцію для управління Рубежівської колонії. Відмічав апатію в суспільстві в «Популярних етюдах про виправні колонії для неповнолітніх злочинців» (1889 р.) й Д. Л. Бейтгільель, вихід із цього стану він вбачав у поінформованості суспільства про рівень злочинності неповнолітніх, проблемами пов'язаними з їх утриманням у місцях позбавлення волі та наслідками для суспільства.

Стосовно здійснення патронажу, після відбування покарання, закон від 5 грудня 1866 р. у ст. 11 визначив, що обов'язком притулків для малолітніх є «сприяння в справі облаштування їх майбутнього». Серед науковців розгорнулася дискусія щодо визначення установи, яка повинна здійснювати патронаж. Так, І. Я. Фойницький вважав, що цю функцію на себе мають взяти безпосередньо створені притулки, які повинні допомагати своїм вихованцям здійснити перші кроки в самостійному житті. Дещо іншої точки зору дотримувався О. Ф. Кістяківський. На підставі вивчення практичної роботи притулків для малолітніх злочинців і особистої участі в створенні Рубежівської колонії він дійшов висновку, що система виправлення малолітніх злочинців без системи патронажу та соціальної допомоги після виходу з виправно-пенітенціарних установ буде лише «невдалим півзаходом». Він пропонував здійснення патронажу над неповнолітніми покласти на товариства землеробських колоній і виправних притулків, виділивши в їх складі окремий комітет для виконання функцій патронажу над неповнолітніми після відбування терміну у виправній установі. Поступово в Російській імперії з громадської ініціативи почали створюватися спеціальні заклади допомоги неповнолітнім після відбування ними покарання. Наприклад, відомий київський адвокат, О. С. Гольденвейзер організував і очолив Товариство допомоги особам звільненим із місць позбавлення волі у Харкові. У 1895 р. в Одесі існувало товариство патронажу для тих хто відбув покарання та безхатченків, у ньому переважно перебували неповнолітні особи. Основне завдання яке перед

собою ставили товариства – пошук та забезпечення підопічних роботою. Яскравим прикладом самовідданої праці на користь малолітніх правопорушників може слугувати праця одеського адвоката Я. Й. Альберта, який на початку 1880-х рр. власним коштом утримував впродовж кількох років палітурну майстерню, де навчав неповнолітніх правопорушників політурній майстерності та грамоті, а зрозумівши, що його фізичних, моральних та матеріальних зусиль недостатньо звернувся до одеської громади із закликом створити громадську організацію, яка здійснювала б опіку над неповнолітніми. У 1887 р. було зібрано необхідні кошти, й в Одесі почало діяти товариство патронажу над звільненими та безпритульними неповнолітніми.

У рамках досліджуваного питання варто зупинитися на організації допомоги та підтримки дітей ув'язнених. Увесь термін ув'язнення своїх батьків вони мусили перебувати при них, тому що родичі або сусіди дуже часто відмовлялися брати на себе відповідальність за таких дітей. В українських губерніях питання про створення спеціальних закладів для арештантських дітей було порушено у 1890-их рр. Однією з перших таких установ став притулок у місті Одеса. «Тюремний вісник» за квітень 1895 р., друкує повідомлення про влаштування новорічної ялинки для дітей батьки яких були засуджені до позбавлення волі директором притулку О. Г. Савенком, проведення благодійного лотерейного розіграшу дитячого одягу. 10 червня 1897 р. було затверджено статут Харківського притулку для арештантських дітей. 13 лютого 1899 р. затверджено статут Київського притулку для дітей засуджених арештантів, а 21 листопада цього ж року відбулося відкриття нової будівлі притулку при Київському тюремному замку. На відміну від виправно-виховних закладів для неповнолітніх правопорушників у таких установах спільно утримувалися хлопчики та дівчата, так на момент відкриття Київського притулку в ньому перебувало 8 хлопчиків та 3 дівчинки. 24 січня 1902. ГТУ видало циркуляр про порядок опіки над дітьми арештантів, яким дозволялося Товариству піклувальному про тюрми відправляти дітей (крім немовлят) у заклади громадського піклування (богодельні) з метою запобігання негативному впливу в'язниці на неповнолітніх. Однак у циркулярі констатувалося, що

нажалі, більшість дітей продовжують залишатися під вартою разом з батьками.

Останнім нормативно-правовим актом Російської імперії в якому йшла мова про неповнолітніх стало «Положення про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» (9 квітня 1909 р.), у якому визнавали необхідність виховання, а не тільки покарання для дітей. В положенні вказувалося на зміну у порядку фінансуванні установ, а саме, була обіцяна допомога з боку держави та на нормативному рівні розширено коло підопічних цих закладів, крім засуджених неповнолітніх, в них могли перебувати ті які знаходилися під слідством, безхатченки, бездоглядні та відправлені батьками.

Висновки. З середини XIX ст. дітей і підлітків у Російській імперії почали сприймати як самостійних суб'єктів правовідносин, що зумовило необхідність вжиття заходів, спрямованих на захист їхньої особистості, формування і розвитку їх соціальної підтримки. З цією метою почалося створення мережі притулків і колоній, що призначалися для надання допомоги малолітнім злочинцям, дітям засуджених та безхатченкам. До 1909 р. у законодавстві не було чітко визначено сенс і призначення виховно-виправних закладів, тому вони створювалися на основі різних підходів до організації запобіжних дій. Проте, створення системи установ, що охоплювали своїм впливом усі категорії звільнених із місць ув'язнення, а також закріплення її нормативно, поза сумніву, було корисним і прогресивним явищем у тодішній пенітенціарії. На нашу думку, історичний досвід подібної роботи, безперечно, корисний і чітко показує, що фінансування заходів соціальної допомоги неповнолітнім, які знаходяться в конфлікті з законом повинно відбуватися за рахунок спільних зусиль держави та суспільства, причому держава бере на себе більш серйозні витрати в цій сфері саме в складні періоди її існування. Пріоритетним напрямком соціальної підтримки повинно стати не матеріальне забезпечення неповнолітніх правопорушників (хоча, без сумніву, це важлива складова), а надання, в першу чергу, професійної освіти та гарантій працевлаштування. Одним з основних напрямків роботи установ для малолітніх злочинців повинно стати забезпечення їх фізичного та психічного здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про осіб які вчинили кримінальні правопорушення. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchিনিli-krimіnalni-pravoporushennya-2>(дата звернення: 31.5.2023)
2. Стороженко І.О. Система органів і установ із попередження та протидії злочинності неповнолітніх осіб (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Право та безпека*. 2020. №4. С.108-115; Стороженко І.О. Злочинність неповнолітніх осіб у вітчизняній науковій думці : історико-правовий аналіз (на прикладі другої половини XIX століття). *Юридична наука*. 2019. №10. С.108–115; Мальована Я.П. Правові засоби й організаційні форми виховного впливу на неповнолітніх правопорушників (на матеріалах українських губерній Російської імперії після судової реформи 1864 р. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : сер. : *Юриспруденція*. 2015. №16. Т.1. С. 11–17.
3. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна . Харків, 2019. 690 с.
4. Самотуга Ю. С. Боагодійна діяльність Миколи Терещенка // *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал*. № 1(6), 2018. С. 86–89
5. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2011. № 37. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/25f89f3d-c301-43a7-b9b6-ff55ae5f76be/content>
6. Поляруш С. І. Пенітенціарна система і благодійність на Лівобережній Україні (XIX–XX ст.). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2(15). Ч. 2. С. 53–56.
7. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського* : зб. наукових праць. Серія : *Історія*. 2003. Вип. 6. С. 36–40.